

Annona Nova XI.
A Kerényi Károly Szakkollégium évkönyve

Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar
Kerényi Károly Szakkollégium
Pécs, 2020

Szakmai lektorok:

András Csaba, Bagi Zsolt, Barabás Gábor, Boros Julianna,
Bosák Levente, Hornyák Árpád, Maczelka Csaba,
Milbacher Róbert, Palkhoffer Mónika, Sári B. László,
Tuboly Ádám, Zsidó András Norbert

A kiadvány a Nemzeti Tehetség Program támogatásával jött létre
NTP-SZKOLL – 19-0050

Kiadó: Kerényi Károly Szakkollégium
Felelős kiadó: András Csaba

Szerkesztő
Kömüves Dániel

Olvasószerkesztők
Csabay István, Fenyő Dániel, Flach Richárd, Ignác Ágoston,
Kiss Georgina, Ónya Balázs, Radnai Dániel Szabolcs, Szabó Bianka,
Zsupos Norbert

Borítóterv
Simor Kamilla

Borítófotó
Heiter Bence

Tördelés
Vértesi Lázár

Nyomdai kivitelezés
Virágmandula Kft.

ISSN: 2061-4926

© A szerzők, 2020
© A szerkesztők, 2020

Minden jog fenntartva.

Tartalomjegyzék

Bozsoki Petra: Előszó	7
Tér	13
Bevezető	15
Berger Viktor: A köd térélménye	19
Csabay István: A társadalmi nyilvánosság politikai ereje a XVIII. századi Lombardiában. Az <i>Il Caffè</i> folyóirat politikai programja és hatalomgyakorlási stratégiái	29
Radnai Dániel Szabolcs: „Ennél kellemetesebb vidék nem csak házánkban, de egész Európában sincsen.” A földrajzi tér nemzetiesítése 19. századi Balaton-útikönyvekben	47
Orsós György: A lokalitás és nemzetállam-építés Pécsen és Szarajevóban az utcanevek változásainak tükrében	65
Várdai Levente: Leventeképzést végző cserkészcsapatok. A cserkészlevente keret létszáma, kiterjedése és szabá- lyozása a cserkész irattár forrásai alapján	77
Lukács Laura Klára: Hergé párhuzamos földrajza. Világ- alkotás és geopolitika a Tintin-képregényekben	91
Karácsonyi Krisztina: Nyelvi ideológiák és a romani nyelv (használatának) terei egy baranyai falu oláh cigány közösségében	105
Történelem és társadalom	123
Bacsa Ildikó Eszter: Nőideálok a magyar filmhíradókban (1945–1949)	125
Ignác Ágoston: Salamon király Szent Györgynek tett fogadalma	141

Raposa Vivien Kitti: Keresztény, nemzeti, antiszemita jelszavak nevében. A Turul és Emericana pécsi korporációinak tevékenysége a Pécsi Erzsébet Tudományegyetemen a Horthy-korszakban	153
Kömüves Dániel: A társadalom szubjektív reprezentációi két pécsi vállalkozás tükrében	169
Recenziók	185
Jaksa Csaba: Class struggle instead of racial struggle – Asad Haider, <i>Mistaken Identity: Race and Class in the Age of Trump</i> (London: Verso, 2018)	187
Ónya Balázs: Variációk igazságra – Kocsis László, <i>Az igazság elméletei</i> (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2018)	199
Rezümék	211
A Kerényi Károly Szakkollégium tagjai a 2019/2020-as tanévben	223
A Kerényi Károly Szakkollégium mentorai a 2019/2020-as tanévben	224

A társadalom szubjektív reprezentációi két pécsi vállalkozás tükrében¹

Bevezető

Tanulmányomban félig strukturált interjúk elemzésével mutatom be két pécsi cég munkavállalóinak néhány társadalomról alkotott reprezentációját. Mivel felettebb összetett és nagy volumenű témáról van szó, a kérdéseimmel olyan vázlatot próbáltam nyújtani az alanyok számára, amely igazodik a szociológusok által tárgyalt főbb területekhez (például a termelési mód, társadalomszerkezet, egyenlőtlenségképző tényezők vagy a mobilitás), de amely lehetővé teszi, hogy a kutatásban résztvevők saját narratívái érvényesülhessenek és ők is megfogalmazhassák az általuk legfontosabbnak tartott tényezőket. Az elemzés során nem térhetek ki minden dimenzióra, ezért négy téma mentén fogom kifejteni a gondolataimat. Az első három esetben főképp a két cég alkalmazottai között fellelhető hasonlóságokat, közös vonásokat tárgyalom. Először az alanyok kapitalizmushoz való viszonyával foglalkozok, majd az individualizáció kérdéskörét vizsgálom, ezután a kulturális tőke két formája mentén értelmezem az elhangzottakat. Az elemzés utolsó részében pedig a munkakörnyezet és a munkaszervezési mód mentén értelmezem a két cég alkalmazottai közötti különbséget.

A választott módszernek megvannak az előnyei, de a határával is számolnunk kell, így a vizsgálat célja nem a legnagyobb fokú reprezentativitás – amit például a kérdőíves módszer nyújthatna –, sokkal inkább részletes és elmélyült ismeretek szerzése

¹ Az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-18-1 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

egy-egy tipikus mikrokörnyezetben, illetve az alanyok gondolatai mögött álló összefüggések feltárása. Az interjúkat egy fémipari cég műhelyében és egy informatikai (webdesign) cégnél vettem fel. A fő differenciáló tényező a két csoport között a munka tevékenység jellege volt, illetve azok a kvalitások, amelyeket a munkakörök betöltéséhez el kellett, hogy sajátítsanak. A fémipari dolgozók egy hagyományosabb, ipari munkásréteget, míg a másik cég dolgozói egy modernebb (például az információs társadalomhoz kötődő)² munkásréteget reprezentálnak.³ A kérdés az, hogy ez a különbség valamilyen módon megjelenik-e a munkások társadalomról alkotott gondolataiban, eredményez-e esetleg más stratégiákat, értékeket.

Az interjúalanyok kiválasztását nehezítette, hogy voltak olyanok, akik nem szerettek volna részt venni a kutatásban, és voltak olyanok, akiknek az éppen végzett munkafolyamat miatt nem volt ideje beszélni velem, ennek a körülménynek a torzító hatásával számolnunk kell. Végül 9 darab interjút készítettem el a műhelyben dolgozókkal. Az informatikai cégnél dolgozók között is volt olyan ember, akivel az adott munkafolyamat miatt nem tudtam

² Meg kell említenem azokat a problémákat, amelyek az ilyen és ehhez hasonló fogalmakkal kapcsolatban merülhetnek fel: egyrészt az „információs társadalom” megnevezés mellett sok más, például „posztmodern” „hálózati” stb. fogalmakkal is szemléltetik a (nyugati) társadalmak változásait a XX. században. LYOTARD, Jean-François, „A posztmodern állapot”, in szerk. BUJALOS István, *A posztmodern állapot: Jürgen Habermas, Jean-François Lyotard, Richard Rorty tanulmányai*, 7–145 (Budapest: Századvég, 1993), 7; CASTELLS, Manuel, *A hálózati társadalom kialakulása* (Budapest: Gondolat, 2005). Nem tesznek másként a későbbiekben tárgyalt német szociológusok sem, amikor megalkotják az élménytársadalom és kockázattársadalom koncepcióit. A dolgozat számára a két csoport közötti különbség lényeges, ezeknek az elméleteknek a kapcsolatára és különbségeire itt most nem térek ki bővebben. Továbbá felmerülhet olyan kritika is, amely általánosságban vitatja az ilyen fogalmak létjogosultságát lásd bővebben: WEBSTER, Frank, „Az információ és az információs társadalom fogalma”, in szerk. ANGELUSZ Róbert és TARDOS Róbert és TERESTYÉNI Tamás, *Média, nyilvánosság, közvélemény*, 956–986 (Budapest: Gondolat, 2007)

³ CASTELLS, *A hálózati társadalom kialakulása*, 57.

elkészíteni az interjút, végül itt 7 emberrel beszéltem összesen. Fontos kiemelni, hogy a két cég esetében az interjúk többsége férfiakkal készült, mivel a munkavállalók többsége férfi volt, ezért érdemes lenne a későbbiekben olyan kutatást végezni, ahol a nők magasabb arányban reprezentáltak.

Az elemzés során a két cég alkalmazottaitól idézett mondatokat F mint fémipari és I mint informatikai rövidítésekkel fogom jelezni, az egyes alkalmazottak pedig egy-egy számot kapnak a megkülönböztetés végett.

Elemzés

A következőkben elemzem az interjúkban elhangzottakat. Először olyan szempontokat fogok tárgyalni, amelyek általánosak, nem köthetők konkrétan egyik-másik céghez. Ezután a két cég alkalmazottai közötti különbségekre reflektálok.

Az interjúk értelmezéséhez először azt érdemes megvizsgálni, hogy az alanyok milyen fő tényezők mentén ragadják meg a társadalmi valóságot, milyen rendszert vagy rendszereket tartanak legmeghatározóbbnak és ehhez milyen módon viszonyulnak. Az alanyok elsősorban a gazdasági tőke mentén ábrázolják a társadalom strukturálódását, illetve ezzel kapcsolatban vagy ennek alárendelve tárgyalnak más potenciális strukturálóelemeket, így a kulturális tőkét (pl. képzettséget) vagy a társadalmi tőkét (pl. ismeretségi kört). Érdekesebb kérdés viszont, hogy milyen módon viszonyulnak ehhez a rendszerhez, milyen kritikával illetik, esetleg lehetségesnek tartanak-e bármilyen alternatívát a jelenlegi berendezkedés helyett. Látni fogjuk, hogy olyan gondolatokat fogalmaznak meg, amelyek nem a termelési mód alapvető strukturális kérdéseit érintik, hanem sokkal inkább emberekhez köthető pszichológiai, gondolkodásbeli vagy „természetbeli” defektusokból indulnak ki a társadalmi világ értelmezésekor.

Az előbb felmerült kérdéseket érdemes szétbontani az elemzéshez, ami persze nem jelenti, hogy ezek ne lehetnének össze-

függésben egymással. Elsőként az alternatív rendszerek elgondolhatóságát tárgyalom, ehhez pedig a kapitalista realizmus⁴ Mark Fisher által kidolgozott fogalmát és az ehhez kapcsolódó megállapításait használom fel. A kapitalista realizmus „az a széles körben elterjedt érzés, hogy a kapitalizmus nemcsak az egyetlen életképes politikai és gazdasági rendszer, hanem hogy manapság lehetetlen egy koherens alternatívát *elképzeln* helyette”.⁵ A brit kultúrakutató egy Fredric Jamesonhoz és Slavoj Žižekhez köthető „szólásból” indul ki, miszerint könnyebb elképzeln a világvégét vagy egy katasztrófát, amely véget vet minden életnek a földön, mint a kapitalizmus végét.⁶ A kapitalizmus manapság olyan szinten beágyazódott és mindenre kiterjedő rendszer, hogy nem csak egy esetleges lehetőségként merül fel a társadalom életének szabályozására, hanem az egyetlen keretként, amelyben ilyen kérdésekről egyáltalán gondolkodni lehet, mivel „a kapitalista realizmus a valóság alapvetően depresszív értelmezésére épül, mely alapján minden pozitív, reménykeltő vízió veszélyes illúzióként tűnik föl”.⁷

Az interjúkban ez a jelenség hasonlóan mutatkozik: egyrészt mutatja ezt a lehetséges alternatívák hiánya, a legtöbbnél említésre sem kerül olyan gondolat, amely a kapitalizmus bármely elemét kritikával illetné, vagy komolyabb változtatást eszközölné rajta. Sőt alkalmanként például úgy legitimálják a termelési módot, hogy a tőkés-munkás viszonyra pozitívan reflektálnak, oly módon, hogy a két fél közötti, a termelőeszközök tulajdonlásából fakadó különbséget a munka megosztásából következő normaként fogják fel.

F2 (20 éves gépészmérnök gyakornok): *Itt is a fizikai munkások a gyárosnak termelik ki a bérét. Meg a sajátjukat is. Hát, igen. Hát,*

⁴ FISHER, Mark, *Capitalist realism* (London: Zero Books, 2009)

⁵ Uo., 2.

⁶ ŽIŽEK, Slavoj, *Living in the End Times* (London: Verso, 2010), 334.

⁷ ANDRÁS Csaba, *Politikai képzelet és populáris kultúra, Új Egyenlőség*, Hozzáférés: 2018. 11. 28. <http://ujegyenloseg.hu/politikai-kepzelet-es-popularis-kultura/>

meg hát, van egy függés, mind a kettő függ egymástól. Ha nem lenne a gazdag, aki befektetne, akkor ugye, nem lenne munka. De hogyha nincs munka, akkor ugye, nincs pénz se.

A rendszer gondolati stabilitása és elfogadottsága tehát egyrészt a lehetséges opciók hiányából fakad, másrészt viszont ez szoros kapcsolatban áll azokkal az elemekkel, amelyek a fennállót igazolják, értelemmel telítik. Utóbbira az előbb láthattunk egy példát, de egy másik feltűnő tendencia is megfigyelhető az alanyoknál és ez a „létező szocializmus” időszakhoz kötődik. Ez alapján úgy tűnhet, hogy az alanyok gondolataiban mégiscsak megjelenik egy „lehetséges alternatíva”, amely az 1945 és 1989 közötti időszakot foglalja magába. Persze itt most nincs elég hely kifejtetni, hogy a „szocialista időszak” mennyiben tekinthető valódi alternatívának, melyek azok a strukturális jellemzők, amelyek hasonlóak mindkét esetben és melyek nem, ezért most az a fontos, hogy az alanyok számára alternatív világokként jelennek meg ezek.⁸

Ezzel kapcsolatban az alanyok egyrészt a pozitív tulajdonságai miatt jobb berendezkedésnek látják a kapitalizmust a rendszerváltás előtti időszakkal szemben. Másrészt találkozhattunk olyan narratívával, amely szerint a korábbi, rendszerváltás előtti rendszer nem különbözik sokban a napjainkban fennállótól, így

⁸ Alapvetően nem gondolom úgy, hogy elegendő mennyiségű és mélységű strukturális különbséget fedezhetünk fel a két alternatív berendezkedés között, többek között a kizsákmányolással és az eldologiasodással, elidegenedéssel kapcsolatban nem tapasztalható nagyobb változás. Most csak egy példát említek erre: Szelényi Iván és Konrád György elemzésükben a tulajdonviszonyokról a többletermék elsajátítására helyezve a hangsúlyt úgy azonosítottak osztályokat az államszocializmusban, hogy azok a párt hivatalos álláspontja szerint már megszűntek, illetve a hagyományos marxista megközelítés alapján sem rajzolódtak ki megfelelően. A szerzőpáros a tulajdonviszonyok helyett a kizsákmányolás egyik formájára, a társadalmi többletermék elsajátítására helyezte a hangsúlyt osztályelemzésében. A kiegészített elmélet a korabeli társadalmi viszonyokat, s az értelmiség helyzetét is új perspektívába helyezte a marxi elméleten belül. KONRÁD György és SZELÉNYI Iván, *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* (Budapest: Gondolat, 1989), 57–64.

az tekinthető *hasonló* alternatívának, ezért mindegy mit csinálunk, úgymint hasonló problémákkal kerülünk szembe. Tehát ebből a két nézőpontból a jelenlegi rendszer mindenképp elfogadott az alanyok között. Egyik esetben azért, mert szerintük jobb alternatíva vagy másik esetben azért, mert a problémák mindig megvoltak, és ezekkel jelenleg nem tudunk mit kezdeni, *az emberek ilyenek*. Utóbbi változat hasonlít ahhoz a jelenséghez, amit Fisher reflexív impotenciának nevez.⁹ Bár a kutató ezt a fogalmat a brit diákság politikai attitűdjének leírására alkalmazza, hasonlóságok fedezhetőek fel az alanyok gondolataiban is. A diákokat nem csupán apátia és cinizmus jellemzi, tudják, hogy a dolgok rosszak, de úgy érzik, ez ellen nem tudnak mit tenni.¹⁰ „De ez a »tudas«, ez a reflexivitás nem csupán egy már létező tényállás passzív megfigyelése, hanem önbeteljesítő jóslat is”.¹¹ Hasonlóan az interjúalanyok:

I6 (25 éves programfejlesztő): *Pont abból kifolyólag, mert szerintem még nincs arra tökéletes rendszer kitalálva, ami, ami megoldást hozna bármire. A rendszerváltásnak is megvolt, a rendszerváltás előtti időknél is megvoltak a maga jó dolgai, és megvoltak a hibái.*

F10 (26 éves hegesztő): *Kicsit biztos, hogy szabadabb, mert azt csak így tudom mondani, de nem hiszem, hogy könnyebb. Szóval akkor is, aki el akart érni valamit, azért rendesen meg kellett dolgoznia, szerintem ez így van a mai világban is, csak akkor megmondták, hogy mit kell csinálni és akkor ez lesz, itt meg csak dolgozol és akkor neked kell kitalálni, hogy mit kéne csinálni és akkor majd lehet, hogy az lesz szerintem, de nem látok bele tényleg, mert, hogy akkor mi volt, azt nem tudom.*

Az előbb láthattuk, hogy a termelési mód alapvetően elfogadott és a hétköznapi általános keretként jelent meg, ebből adódik az is,

⁹ FISHER, *Capitalist realism*, 21.

¹⁰ ANDRÁS, *Politikai képzelet és populáris kultúra*.

¹¹ FISHER, *Capitalist realism*, 21.

hogy sokszor nem rendszerszinten reflektálnak problémákra. Ez viszont nem azt jelenti, hogy az alanyok ne érzékelnek bizonyos jelenségeket, amelyek strukturálisan meghatározottak, legfeljebb ezeket sokkal kisebb egységek, például egyéni viselkedésmódok, képességek és pszichológia mentén magyarázzák. Ezért érdekes, hogy a jelenlegi állapotokat hogyan érzékelik a strukturális kereteken belül. Például mennyire érzik determinálnak helyzetüket? Inkább önmagukat tartják-e képesnek arra, hogy megváltoztassák a saját – főként munkaerőpiaci – helyzetüket vagy a rajtuk kívülálló tényezőknek tulajdonítanak nagyobb fokú determináló szerepet? Az interjúkban természetesen nem tiszta típusként jelenik meg ez a két lehetőség. Azt mondhatnánk, hogy legtöbbször mindkét gondolat megjelenik az interjúalanyok elbeszélésében, ám valamelyik – az esetek többségében az egyéni változtatás lehetősége – túlsúlyban van.

A saját pozíció megváltoztatásával kapcsolatos kijelentések kapcsolódnak Ulrich Beck individualizációs téziséhez, miszerint a munkavállalóknak „magukra, valamint saját egyéni »(munkaerőpiaci) sorsukra« kell hagyatkozniuk, minden kockázattal, lehetőséggel és ellentmondással szemben”.¹² Beck szerint a modern nyugati társadalmak helyzete jelentős mértékben javultak és az életfeltételek tekintetében is szinteltolódás következett be az 1960-as évek után. Az egyenlőtlenségek ugyan megmaradnak, tehát az alsó és felső rétegek között nem csökkent vagy növekedett a különbség, a társadalom egésze viszont egy szinttel feljebb került az életfeltételek és a gazdaság tekintetében.¹³ Ennek következtében a korábban hátrányos helyzetű, alsóbb osztályok ellátottságában jelentős mértékű javulás tapasztalható: a hierarchia alsó szegmenseiben lévő emberek például a modern jóléti állam nyújtotta jogi szabályozottság, ellátórendszerek és életszín-

¹² BECK, Ulrich, „Túl renden és osztályon?”, in szerk. ANGELUSZ Róbert, *A társadalmi rétegződés komponensei*, 418–468 (Budapest: Új Mandátum, 1997), 425.

¹³ ÉBER Márk Áron, „Túl az élménytársadalmon?”, *Szociológiai szemle* 18, 1 sz. (2008): 78–105, 79.

vonalbeli javulás révén egzisztenciálisan és a javakkal való ellátottságban kevésbé veszélyeztetettek. E folyamatok az emberek érzékelésében, az élethelyzetekben és életutakban tapasztalható differenciálódáshoz vezetnek. Ennek következtében a társadalmi csoportok vagy osztályok közötti egyenlőtlenségekről sokkal inkább az egyének közötti különbségek válnak meghatározóvá, így az individualizáció alapvető tényezővé válik az emberek életében.

Az interjúkban nagyobb hangsúlyt kapnak az egyén képességei a változtatással és a vállalkozással kapcsolatban, míg a külső meghatározottságokra, a fennálló viszonyokra és intézményekre kevésbé reflektálnak az alanyok; annak ellenére nem, hogy a szociológiai kutatások jelentős hányada inkább ezekre helyezi a hangsúlyt.

F10 (26 éves hegesztő): *Szóval, hogy ott fejeztem be, hogy nem szeretnék még 20– 30 évig itt hegeszteni (a cégnél). Azért mondom, az a legegyszerűbb, én úgy tudom leírni, hogy valaki nem tudom, valaki mer lépni és lesz belőle, nem azt mondom, hogy lesz belőle valaki, mert aki dolgozik, az is valaki, csak nem tudom, úgy mer egy picit menni és kicsit jobbat...*

I3 (24 éves webdesignért felelős munkatárs): *Hát, én úgy gondolom, hogy minden intelligens embernek, aki, aki úgy nyitott a világra és aki képben van abban, hogy a világon milyen dolgok történnek, mindenkinek egy kicsit vagy esetleg leginkább célja az, hogy eljusson a karrierjében egy úgynevezett csúcsra. Vagy saját szempontból, amit ő el tud érni saját erejéből, vagy olyan szempontból, amit el lehet érni, és úgy gondolom, hogy az egy kicsit mindenkiben benne van, vagy esetleg nagyon, hogy eljusson odáig...*

Gerard Cohen analitikus marxista elemzésével szembeállítva részletesebb képet kaphatunk ezzel kapcsolatban. Cohen a *Milyen szerkezetű a proletár szabadsága?* című munkájában Marx azon állítását vizsgálja, amely szerint a proletár munkaerején kívül nem rendelkezik más termelőeszközzel, így saját munkájának

eladására kényszerül a fennálló kapitalista rendszerben.¹⁴ Több érvet és ellenérvet is megvizsgál ezzel kapcsolatban, az egyik legrelevánsabb ellenvetés az, hogy a proletár számára lehetőségek (mert például jogilag nem tiltottak) olyan alternatívák, amelyek segítségével kiléphet saját osztályából és csatlakozhat egy, a hierarchiában előnyösebb helyet elfoglaló osztályhoz, például a kispolgársághoz, ezzel javítva helyzetén. E helyen nem térek ki az ilyen váltásokhoz szükséges képességek elsajátításának nehézségeire, a szerencsére és a kockázatokra, inkább Cohen strukturális sajátosságokból levezetett ellenérvét hozom fel. E szerint a kapitalista struktúrának feltétele, hogy sokkal több munkás legyen, mint tőkés, ami a proletárok csak limitált számának ad lehetőséget arra, hogy feljebb lépjen. Ebből következik, hogy a proletárnak egyénileg szabadságában áll kilépni az osztályából, mivel ha csak limitáltan is, de adottak olyan lehetőségek, amelyekkel ezt megteheti, viszont kollektíve a proletariátusnak, mint osztálynak nem áll szabadságában a lehetőségek limitáltsága miatt. Cohen példájával élve: ha egy szobában öt embert elhelyeznénk, egyetlen ajtóval, amelyen csak egyetlen ember mehet ki, és utána bezáródik, úgy a bent tartózkodó embereknek egyénileg lehetőségük van arra, hogy kimenjenek a szobából, de amint ezt valamelyikük megtenné, a többitől venné el a lehetőséget a kilépéstől.¹⁵

Az előbbi két elméletből egyrészt azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az egyén helyzete strukturális meghatározott. Beck példái arra mutatnak rá, hogy a kapitalizmuson *belül* milyen változások mentek végbe, amelyek hatására az emberek sokkal inkább individuumokként, magukra utalva kezdik igazgatni munkaerőpiaci sorsukat és erőforrásaikat. Cohen elméletével kiegészítve viszont láthatjuk ennek korlátait. Annak ellenére, hogy sokaknak úgy tűnik változtatható a helyzetük, a strukturális meghatározott-

¹⁴ COHEN, A. Gerald, „Milyen szerkezetű a proletár szabadsága?”, *Századvég* 52. sz. (2009): 27–56.

¹⁵ Uo., 47–53.

ságok miatt logikailag lehetetlen, hogy széles tömegek váljanak felfelé mobilissá a rendszeren belül.

A kulturális tőkének is nagy a szerepe a saját pozíció megváltoztatásával kapcsolatban, a legtöbben ezt tartják a legmeghatározóbb mobilitási eszköznek az ember életében. A bourdieui kulturális tőke fogalmát viszont tovább kell bontanunk, hogy megértsük, milyen szempontból tekintenek az alanyok az általunk kulturális tőke alá sorolt elemekre. Ehhez Szelényi Iván és Bill Martin tanulmányát veszem alapul.¹⁶ A két szerző a kulturális tőke bourdieui és gouldner-i, illetve wrighti és roemeri elméletét alapul véve szintézisre törekszik és újfajta megközelítést javasol: a kulturális tőke fogalmának egyedüli használata helyett azt állítják, hogy a magasan képzett csoportok által birtokolt tudásnak két különböző vonatkozása lehet, az egyiket továbbra is kulturális tőkének, a másikat viszont emberi tőkének nevezik.¹⁷ A distinkció lényege, hogy az emberi tőke tulajdonosainak olyan magasan képzett egyéneket tekintenek, akik gazdaságilag hasznos és ritka készségeket birtokolnak, melyek szükösségüknél fogva kiváltságokhoz és hatalomhoz juttatják birtokosaikat, ezáltal illeszkednek a kapitalista rendszerbe. Közülük azokat, akik a magas képzettség és technikai ismeret mellett szimbolikus hatalmat gyakorolnak azáltal, hogy elméleti tudást termelnek és részt vesznek a kritikai nyelv alakításában, a kulturális tőke tulajdonosainak nevezik. Ennek következtében „tekintélyük önmagukból fakad, s nem készségeik gazdasági hasznosságának függvénye”.¹⁸ A szerzők feltételezik, hogy azok, akik több kulturális tőkével rendelkeznek nagyobb valószínűséggel kérdőjelezik meg a fennálló hatalmi viszonyokat és antikapitalisták lesznek, illetve saját hatalmi törekvésekkel léphetnek fel. Azok viszont, akik inkább az emberi tőkét birtokolják

¹⁶ SZELÉNYI Iván és MARTIN, Bill, „Túl a kulturális tőkén: a szimbolikus uralom elmélete felé”, in szerk. SZELÉNYI Iván, *Új osztály, állam, politika*, 99–135 (Budapest: Európa, 1990)

¹⁷ Uo., 99–102.

¹⁸ Uo., 102.

kevésbé hajlamosak a hatalmi viszonyokat megkérdőjelezni, mivel többnyire előnyös pozíciókat foglalnak el az adott osztályszerkezetben.¹⁹ Ezek alapján az interjúalanyok véleményei is jobban értelmezhetők: amikor a képzettségről beszélnek, többnyire az emberi tőkére reflektálnak, ezért is kapcsolódik össze legtöbbször a magasabb végzettség a magasabb jövedelemmel, gazdasági boldogulással. Mivel a Szelényihez és Martinhoz köthető kulturális tőkével képzettségük, vállalati beosztási, illetve strukturális pozíciójuknál fogva kevésbé rendelkeznek, nem meglepő, hogy nem ilyen alapon ragadják meg a kérdéskört, továbbá ez az elemzés azokat a korábbi állításokat is alátámasztja, amelyek a rendszerrel szembeni kritikával kapcsolatban fogalmazódtak meg.

Kérdőző: Van-e átjárás a csoportok között?

F4 (46 éves lézervágógép kezelő): *Hát nagyon nehéz azt gondolom, szóval egy olyan embernek, aki beleszületik egy olyan családba, ahol az anyagi lehetőségek szűkösek, egyetlen kitörési pont van, a tanulás. Hogyha sikerül neki mondjuk egy felsőfokú oktatási intézményben mondjuk diplomát szereznie akkor mondjuk van rá lehetősége, hogy átlépjen egy másik társadalmi szintre, de egyébként nagyon nehéz azt gondolom...*

Eddig főképp mindkét cégre jellemző aspektusokat mutattam be, a továbbiakban egy különbségre koncentrálok. A két cég között markáns különbségek helyett csak kisebb eltéréseket tapasztaltam az interjúk során: a jövőben érdemes lenne további vizsgálatokat folytatni annak feltárására, hogy más közegekben található-e differencia. Ezért a továbbiakban egy olyan kisebb eltéréssel fogok foglalkozni, mint a karrierhez és a saját munkához való hoz-

¹⁹ Érdekes vizsgálati terepet nyújtana az is, hogy történt-e ezzel kapcsolatban változás a tanulmány keletkezése (1987) óta. Például a bölcsészeti- és társadalomtudományok tekintetében politikai oldalról a (egyre erősödő) gazdasági érvekre, rentabilitásra alapozott kritikák milyen történeti folyamatokba illeszkednek, és milyen hatással vannak a „kritikai nyelvre”.

záállás. Amikor az alanyok a jövőbeli terveikről, mobilitási aspirációikról beszéltek, az informatikai cégnél többször felmerült a saját munkakörben való fejlődés, karrierépítés míg a másik esetben a saját munkában való fejlődés helyett inkább a pozícióváltás és a saját vállalkozás indítása került elő. E jelenség értelmezésében két francia szerző megállapításai segítenek: Luc Boltanski és Ève Chiapello *A kapitalizmus új szelleme* című könyvükben a kapitalizmus szellemében végbement változásokat vizsgálják 1968-tól kezdődően.²⁰ Fő állításuk szerint a kapitalizmus szelleme (Weber kifejezését átértelmezve)²¹ a vele szemben felmerülő kritikák hatására képes úgy változni, hogy időszakosan stabilizálja önmagát. A – kapitalizmussal szembeni – kritikának két fő formáját azonosítják: a „művészi kritika”²² elsősorban az emberekkel, tárgyakkal, érzésekkel stb. kapcsolatos kiábrándulás és a hiteltelenség forrásaként ábrázolja, míg a – Marx és a szocialisták által inspirált – „társadalmi kritika” a szegénység és a mértéktelen egyenlőtlenségek, illetve az opportunizmus és önzés forrásaként kezeli a termelési módot, amihez hozzátartozik a kollektív szolidaritás csökkenése is.²³ Ezek a kritikák nem feltétlen egymás mellett jelentkeznek: a két szerző – Fáber interpretációjában²⁴ – a történelmi változásokat vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy a művészi kritika, tehát a munkahelyi autonómia, szabadság és a jobb munkahelyi körülmények stb. kerülnek előtérbe a társadalmi kritikával, tehát a biztonsággal, szolidaritással, illetve egyenlő-

²⁰ BOLTANSKI, Luc és CHIAPELLO, Ève, *The New Spirit of Capitalism* (London: Verso, 2017)

²¹ WEBER, Max, *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* (Budapest: Gondolat, 1982)

²² Ezt a kifejezést nem tartom szerencsésnek, mivel egy egészen leegyszerűsítő és komolyabb elméleti megalapozást nélkülöző képet közvetít a művészetről. E helyett jobb lenne esetleg az „érzelmi kritika” kifejezés, amennyiben az főképp azokat az elemeket ragadja meg, amelyek ahhoz járulnak hozzá, hogy a munkavállalók jobban érezzék magukat munkahelyükön.

²³ BOLTANSKI és CHIAPELLO, *The New Spirit of Capitalism*, 37–38.

²⁴ FÁBER Ágoston, „A kapitalizmus új szelleme – a társadalmi egyenlőtlenségek új dimenziói”, *Replika* 60. sz. (2017): 147–162.

séggel és a kizsákmányolás megszüntetésével szemben. A kritikai formáival kapcsolatos megállapítások egyrészt kapcsolódnak az elemzésben érintett eddigi témákhoz, például a szabadság, az autonómia kérdésköréhez, másrészt segítenek a saját munkához való hozzáállás értelmezésében is. A „művészi kritikának” egyik eredménye a munkakörülmények változása, amit a két cég munkakörnyezete közötti különbségek is példázhatnak.

A fémipari cégnél egy átlagos műhelyt kell elképzelnünk, tele gépekkel, fémlemezekkel stb. Ahogy sétálunk körbe, a háttérben mindig a különböző masinák, munkafolyamatok zaja hallatszik, körülöttünk pedig a munkások többnyire fizikai munkát végeznek az adott munkadarabokon. Az informatikai cég esetében más látvány fogad bennünket, a küszöböt átlépve egy kisebb, napalira emlékeztető helyiségbe érünk, benne egy kényelmesnek tűnő kanapéval és egy televízióval. Az emeletről halk billentyűzetkopogás hallatszik, néhányan beszélgetnek, mindenki a saját asztalánál ülve, a gépe előtt az adott programon, weblapon dolgozik: olyan érzésünk támadhat, mintha egy kis közösségi térbe lépnénk. Míg a műhely olyan atmoszférát teremt, amely a régebbi munkaszervezési módokhoz és munkakörnyezeti típusokhoz áll közelebb, addig a másik cég munkahelyisége tükrözi a „művészi kritikában” foglalt elemeket, mint a vonzó környezet, csapatmunka lehetősége, projektszemlélet, időszakosság stb. A korábbi munkaszervezésre jellemző taylorizmus és fordizmus (termelékenység növelése, munkahelyi hierarchia, emberek gépként való kezelése stb.) helyét átveszi a toyotizmus, amely a rugalmasságot, a hierarchia csökkentését stb. eredményezi, tehát sikeresen alkalmazza a „művészi kritika” elemeit.²⁵ Ennek következtében érthető, hogy az informatikai cég esetében miért kerül előtérbe a fejlődés vágya, projektekben, közös munkában való gondolkodás és a kibontakozás a munkán keresztül, míg a másik cég esetében kevésbé adottak ezek a lehetőségek.

²⁵ BOLTANSKI és CHIAPELLO, *The New Spirit of Capitalism*, 81–82; FÁBER Ágoston, „A kapitalizmus új szelleme...”, 151.

I3 (24 éves webdesignért felelős munkatárs): *Hát szerintem most hogyha például nézünk egy munkahelynek a szempontjából, számomra az egyik elsődleges pont, az az, hogy amit csinállok, azon a munkahelyen, azt szeressem. Tehát és érzem, hogy az valamit ér az a munka, amit csinállok. A második, ami nagyon fontos, az az, hogy milyenek a, milyen a közeg.*

I1 (33 éves programozó): *Én például a dolgozós emberke vagyok, tehát én miután véget ér a munkaidő, én szeretek tanulni, illetve az egyéb dolgok, projektjeimmel foglalkozni.*

Az elemzés korábbi részeiben már foglalkoztam Beck megállapításainak jelenlétével az interjúkban. Egy másik német szerző, Gerhard Schulze kiindulópontja is hasonló (60-as évek utáni változások és individualizáció), viszont ő konkrétan a megnövekedett szabadidőre koncentrálna. A munkán kívül töltött idő élményekkel való megtöltését jelöli meg az egyik legfontosabb tényezőként a változások közül. Állítása szerint a különböző élmények új társadalmi mintázatokat hoznak létre, társadalmi csoportok a különböző élményorientációk mentén rajzolódnak ki.²⁶ Bár Schulze főképp munkán kívül töltött idővel foglalkozik, Boltanski és Chiapello állításaiból kiindulva a munkakörülményekben történt változások felfoghatók úgy, mint amelyek a *munkahelyi élményt* szolgálják. Az individualizáció és az élményorientáció jelzi a „művészi kritika” előterbe kerülését a társadalmival szemben. Míg az előbbi az autonómián, munkakörnyezeten, kreativitáson és önkitaljesítésen keresztül főképp a „kapitalizmus szellemében” és nem az alapvető gazdasági, politikai rendszer logikájában eredményez változásokat, addig az utóbbi szorosabban kapcsolódik a lehetséges alternatívák megteremtéséhez és főbb strukturális változásokhoz. Az interjúkban persze nem csak ehhez

²⁶ SCHULZE, Gerhard, „Élménytársadalom. A jelenkor kultúrszociológiája. A mindennapi élet esztétizálódása (részlet az 1. fejezetből)”, *Szociológiai Figyelő* 15, 1–2. sz. (2000): 135–157, 138–149.

a kritikai formához köthető elemek jelennek meg, olyan egyénen kívülálló determináló elemek (család, szerencse) is felmerülnek, amelyek a társadalmi kritika bizonyos pontjaihoz kapcsolódhatnak, viszont ezeket az elemeket legtöbbször a politikai hatalom hibáiból eredeztetik, a múlt örökségének tartják, vagy az egyének pszichológiai adottságaiból vezetik le. Ezáltal azt mondható, hogy sokkal inkább a jelenlegi kereteket megtartva, egy jobban kihasznált és sikeresebb kapitalizmust szeretnének, nem egy másik alternatívát.

I4 (24 éves PHP fejlesztő): *Hát alapvetően egy érdeklődési kör meg egy, hát, családi vagy valamilyen háttér mindenképpen ugye, mert azért az sem mindegy, hogy honnét jön az ember, hogy mire van lehetősége, mire nincs. Úgyhogy, szerintem nagyjából ez, ezek meghatározzák.*

Összegzés

Az elemzés során törekedtem arra, hogy az általam vizsgált munkavállalók társadalomról formált képét átfogóbb összefüggések tükrében ábrázoljam. Az analízis fókuszát a termelési módhoz (kapitalizmushoz) való kapcsolat szolgáltatta. A kapitalizmus gondolati stabilitásával és a lehetséges alternatíváinak hiányával foglalkoztam először. Az alanyok számára a kapitalizmus mint rendszer nem kérdőjeleződött meg. A jövőre vonatkozó átfogó alternatívával nem rendelkeztek az alanyok, kritikát inkább az emberek, cégek, országok stb. nem megfelelő döntéseivel és igazgatásával kapcsolatban fogalmaztak meg. A jelenlegi struktúra mindenképp elfogadottnak bizonyul, de az interjúkban két meghatározó narratívát fedezhettünk fel ezzel kapcsolatban. A rendszerváltás előtti időszak az alanyok többségénél hivatkozási pontként szolgál: vagy olyan múltbéli alternatívaként azonosítják a korszakot, amely a kapitalizmussal szemben *rosszabbnak bizonyul* vagy olyan korszakként, amely *hasonlónak* mondható

a problémák tekintetében. Ezután arra kerestem a választ, hogy az alanyok miként tekintenek saját helyzetükre. Beck individualizációs elmélete alapján mutattam be, hogy a megkérdozettek szubjektív gondolataiban markáns szerepet tölt be a saját társadalmi pozíciójuk vagy helyzetük egyéni alakíthatóságának képzelete. Ennek a jelenségnek az árnyalására Cohen elmélete alapján mutattam be azt, hogy saját helyzetünk alakításának képessége milyen mértékben adott a rendszeren belül. Sokaknak tűnhet úgy egyénként, hogy változtatható helyzetük, viszont a strukturális meghatározottságok miatt lehetetlen, hogy széles tömegek váljanak felfelé mobilissá a kapitalizmuson belül. A kritika és a lehetséges alternatívák hiányával kapcsolatos elemeket a kulturális tőke Szelényi Iván és Bill Martin által kidolgozott koncepciójával vetettem össze azért, mert az alanyok többnyire az emberi tőke, tehát gazdaságilag hasznos és ritka készségek birtokosai és nem a kulturális tőkéé, amely a kritikai nyelvben való részvételt tenné lehetővé. Ezt követően a két cég közötti különbségeket Luc Boltanski és Ève Chiapello *A kapitalizmus új szelleme* c. munkája alapján hasonlítottam össze, ami tovább árnyalta a korábbi megállapításokat. Azt mutattam be, hogy a társadalmi kritika hiányának problematikája hozzájárul a struktúrákban való gondolkodás hiányához: ezt a megállapítást az előző szerzőpáros észrevételei mellett Gerhard Schulze élményekkel kapcsolatos tézisei mentén alakítottam ki.

A felhasznált elméletek sok esetben hasonló problémákat tárgyalnak, de egy-egy probléma különböző dimenzióit mutatják be. Az elméletek párhuzamos tárgyalásával és szintetizálásával arra törekedtem, hogy az alanyok gondolatait tágabb keretben értelmezhessek és különböző megállapításokat egymással kiegészítve, új szempontokat emeljünk be a tudományos diskurzusba: olyan területeket tegyünk láthatóvá, amelyek eddig nem merültek fel az eddigi elképzelések vonatkozásában.